

УДК: 811.512.154

Кожомберди кызы Ж.

К.Тыныстанов ат. ЫМУ, магистрант

Т.КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ” РОМАНЫНДА АДАМДАГЫ МҮНӨЗ ЖАНА САПАТ ТҮШҮНҮКТӨРҮНҮН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР АРКЫЛУУ ТҮЮНТУЛУШУ

Аталган макалада адамдын мүнөзүн сыпаттоодо, анын оң же терс сапаттарын туюндурууда фразеологизмдердин колдонулушу “Сынган кылыч” романынын материалдарынын негизинде талдоого алынат.

Негизги сөздөр: адамдагы оң сапаттарды туюндуруучу фразеологизмдер.

В данной статье анализируется использование фразеологизмов в романе “Сынган кылыч” (“Сломанный меч”) при характеристике человека, при описании положительных и отрицательных качеств.

Ключевые слова: фразеологизмы, характеризующие положительные качества.

This paper analyzes the use of phraseology in the novel "Syngan kylych" ("Broken Sword") in the description of the positive and negative human characteristics.

Key words: phraseological units that characterize the positive traits.

Психологиялык жана философиялык аспектиден алганда, адамдагы мүнөз жана сапат категориялары – эки башка көрүнүш. Тактап айтканда, мүнөз-адамга гана тиешелүү болгон, анын жүрүм-турумундагы, башка адамдар менен болгон карым-катышындагы, жасаган мамилелериндеги, кыймыл-аракеттериндеги туруктуу психикалык касиеттердин жыйындысы болуп эсептелет. Мүнөз адамдын кайталангыс, жеке сапаттарынан жана ички рухий байлыгынан көрүнөт. Мына ушул эки сапатты адамдын аң-сезимине чагылдырууда бардык тил бирдиктери катышат жана алар лексикалык-семантикалык, лексика-грамматикалык, стилистикалык табиятына ылайык сапат жана мүнөздү ар түрдүү деңгээлде ачык көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Адамдын мүнөзүн сыпаттоодо, анын оң же терс сапаттарын кылдат туюндурууда фразеологизмдер активдүү колдонулат. Натыйжада, айтылуучу ой, баяндалган окуя, көрүнүш окурмандын эстетикалык табитин канааттандырып, эмоциясына күчтүү таасир этип, жазуучунун алдына койгон максаты ийгиликтүү ишке ашат. Фразеологизмдер ар башка контекстте ар башка мааниде (оң да, терс да) мааниде колдонулат. Анткени акыл-эс, сезгичтик, билим, тажрыйба кандай ишке багытталса, ал иш жакшы, жаман экендигине карабастан аткарылат. Ошол аткарылган иштин мазмуну аркылуу адамдын сапаты аныкталат.

Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы негизги каармандын бири– Абил бий. Ал тес каарман экендиги анын адамдарга кылган астейдил, айлакер, сак мамилесинен, жасаган иштеринен, өз кызыкчылыгы үчүн башкалардын тагдыры менен ойногон жүрүштөрүнөн байкалат. Жазуучу Абил бийдин образын ачууда, анын адамдык сапат-мүнөзүн көркөм сүрөттөөдө адамдын оң сапатын туюндурган фразеологизмдерди да көп колдонгон. Биздин оюбузча, Т.Касымбеков фразеологизмдердин көп маанилүүлүгүн контексттеги мааниге карата ыктуу, чебер пайдалануу аркылуу “Сынган кылыч” романындагы каармандардын терс сапаттарын ойдогудай ачып берүүгө жетишкен. Мисалы: **-Тилиң ширин, Абил,-деди Шер датка акырын кыр-кыр жөтөлүп. Абил бий тилинен бал таамп, ушундайча чечмелеп сүйлөдү. Муну этибарга албай коюу, этек кагып туруп кетүү тайкылык болорун, кээ болоруна муютту. Шер датка жүйөөгө жол тосор шылтоо таба албай: “Ошондой эле болсо го. Сен айткандай эле май көл, сүт көл болсо го, Абил,-деп башы калтылдап отуруп калды. –Көрөбүз бул иштин акырын, дагы эле бизге ордо менен кан төгүшүп ажырым болушубуздан бөлөк арга болбойт, көрөсүң, Абил.**(413-бет).

Контексттен көрүнүп тургандай, Абилдин сөзү жүйөлүү, канчалык акылман, мындай чалкеш иштерди чечүүдө башы бышкан, тажрыйбалуу адамдар отурганына карабастан, ошолордун баарын баш ийдирди, болжогон, биротоло чечип койгон маселенин нугун башка жакка буруп жиберди. Демек, Шер датка Абилге карата айткан *ширин тил*, автор баяндагандай, *тилинен бал тамуу* - жөн эле сөз эмес, жашты да, карыны да, акылдууну да, акылсызды да баш ийдирген акылдуу, көрөгөч сөз. Андай сөз жетик, акылман, тажрыйбалуу адамдан гана чыгат. Бирок конкреттүү бул көркөм текстте “*ширин тил*”, “*тилинен бал тамуу*” деген фразеологизмдер адамдын терс сапатын ачуунун эстетикалык да, логикалык да каражаты катары кылдат колдонулду.

Адам баласын башка жаныбарлардан айырмалап турган сапаттарынын бири – анын тили жана ой жүгүртүүсү. Ошол сапаты аркылуу адамдын сүйлөө жөндөмү, сүйлөө ишмердигинин сапаты, сүйлөө маданиятынын деңгээли аныкталат. Тилдик бирдиктердин ичинен фразеологизмдер адамдын сүйлөөсүнө байланыштуу маанилерди өзгөчө, көркөм, элестүү, образдуу сыпаттоого өтө жөндөмдүү экендиги “Сынган кылыч” романынан алынган төмөнкү мисалдардан даана байкалат: *-О, хазрати, ар заманда ордо тартиби ар башка боло берген, - деп Казый жем таштап, Нүзүпкө көз кыйыгын сала отуруп, жумшак сөз баштады* (93-бет). Бул жерде Казыйдын “*жем таштаган жумшак сөзү*” оңойлук менен эч кимге ишенбеген, жумшарбаган, баш ийбеген Нүзүптү багындырды, Казый көп терс сапаттарына карабастан, чечендиктин күчү менен Нүзүптү ынандырып, өзүнө өтө көп саясий упай топтоп, Нүзүпкө бир аз болсо да, жакындап алууга жетишти. Мында “*жем таштап*” деген фразеологизм сөздү айтууда миң ойлонуп, бир чечкен кылдаттыкты, ошол учурдагы шарт-кырдаалды терең иликтеп, ар тарабын эске алып, адамдардын ой жүгүртүү багытын туура боолголоп, ошого жараша аракет кылгандыкты билдирди. Ал эми “*жумшак сөз*” деген туюнтма адамдардын оюн бир багытка буруп, кылдат башталган ишти ийкемдүү, ынанымдуу жүзөгө ашырууну баяндады. Демек, адамдардын сүйлөөсүнө байланыштуу фразеологизмдер жогорку сыяктуу көп кырдуу стилдик маанилерди туюндуруп, көркөм текстте каармандардын образын, моралдык-психологиялык ал-абалын, акыл парасатын өзгөчө, көркөм, элестүү сыпаттоого көмөк көрсөтөт.

Тил күчүн, сөз күчүн баалагандар, ага ишенгендер, аны эбине келтире колдоно алгандар саясий жана маданий багытта, мамлекет иштеринде тилди эң күчтүү курал катары колдонушкан, каалаган максаттарын тил күчү менен ишке ашырган. Мисалы, өзүнүн кудайы катары эсептеген, анын жакшылыгын эч качан унутпоого чын дилден сөз берип, ансыз өз хандыгын элестете албаган Шерали хандын Нүзүп аталыкты өлтүрүү жөнүндө жарлыгын дал ошол *ширин тилдин, жумшак тилдин* жыйынтыгы катары кароого болот. Демек, тилдин (кептин) күчү ар кандай дипломатиялык иштерди бүтүрүүдө кылыч кесе албаган, ок көзөп өтө албаган түйүндүү маселелерди чечүүдө негизги ролду ойногондугу (албетте, аны кыябына келтире айта алса) жогорудагы мисалдан даана байкалып турат.

Жогорудагы полисемикалык фразеологизмдер көпчүлүк учурда адамдын оң сапатын, башкача айтканда, акыл-эстүүлүгүн, жөн билгилигин билдирет. Мисалы, “*тили ширин*” фразеологизми төмөндөгү жагдайларда жагымдуу, чечен сүйлөгөндөрдү жана жаңыдан тили чыгып келе жаткан балдарды сыпаттоо учурларында адамдын оң сапаттарын билдирет.

1. *Уккан сайын уккун келет, ал жигит жөнөкөй нерсени да кооз, көркөм кылып көрсөтө алат ширин тили менен* (оозеки кептен).

2. *Жаңы тили чыгып, тили ширин учуру мунун, керелден кечке менин эрмегим ушул* (Ч.А.)

Бул сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдер адамдын оң сапаттарын көрсөткөндүгүн ачык байкоого болот.

Адамдын акыл-эстүүлүгү, көрөгөчтүгү, билимдүүлүгү, анын сүйлөгөн сөзүнөн, иш-аракеттеринен, башкаларга жасаган мамилесинен, адамдар менен болгон карым-

катышынан, жүрүм-турумунан, дүйнөгө болгон көз каршынан көрүнөт, байкалат. “Сынган кылыч” романында автор тарабынан көркөм-эстетикалык максатта колдонулган акыл-эстүүлүктү туюндурган фразеологизмдерди семантика-структуралык жактан төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүп кароого болот:

1. Сүйлөө ишмердиги аркылуу акыл-эстүүлүктү туюндурган фразеологизмдер: *тили ширин, тилинен бал тамган, жумшак сөздүү ж.б.*

2. Иш-аракети аркылуу акыл-эстүүлүктү туюндурган фразеологизмдер: *ак көрпө жайыл, жайыл дасторкон ж.б.*

3. Көптү билгендик, адамдар менен карым-катыш, тажрыйба, билимдүүлүк аркылуу акыл-эстүүлүктү туюндурган фразеологизмдер: *жөн билги, сыр билги, көкүрөгү тунук, сакадай бою сары алтын, куйма кулак, жабылуу кара инген ж.б.*

4. Көз карашты, жүрүм-турумду чагылдыруу аркылуу акыл-эстүүлүктү туюндурган фразеологизмдер: *көзү ачык, кашың серпиле электе ичиңди аңтара билген, өлөр күнүнөн башканын баарын билген ж.б.*

Жогорудагы семантикалык, тематикалык топтоштуруудан көрүнүп тургандай, адамдын оң сапатын билдирген фразеологизмдердин семантикасы ар түрдүү, көп багыттуу. Албетте, сүйлөө ишмердиги, иш аракеттери, башкаларга жасаган мамилеси, карым-катышы, көз карашы, жүрүм-туруму аркылуу адамдардын акыл-эстүүлүгүн туюндурган фразеологизмдердин көркөм текстте каармандардын жан дүйнөсүн образдуу, эстетикалуу чагылдырууда мааниси чоң. Т.Касымбеков “Сынган кылыч” романында ушул сыяктуу фразеологизмдерди семантикалык жана стилдик багытта абдан эффективдүү колдоно алган. Мисалы: *ак көрпө жайыл* фразеологизми аялзатына тиешелүү болуп айтылат. Бул фразеологизм аял затынын бардык жагынан “жетиктигин, акыл-эсинин молдугун, билермандыгын” жана “марттыгын, берешендигин” билдирет.

Аялынын ак көрпө жайылдыгынан адам болуп жүргөнүн билет бекен ошол келесооң?! (Т.К.) Бул сүйлөмдөн көрүнүп тургандай, аталган фразеологизм Нүзүптүн Шерали хандын аялына карата берген оң баасы катары колдонулган. Бул фразеологизмдин семантикасы аркылуу Шералинин хан гана эмес, адам катары элге аралашып жүргөнү, көпчүлүк учурда, анын аялынын иш-аракетинин (кеп-кеңешинин, хандын айланасындагы адамдарга көрсөткөн сыйкорлугунун ж.б.) натыйжасы экендиги көркөм жана улуттук колоритте кылдат туюндурулду. Анткени адамдын оң сапатын туюндурган *ак көрпө жайыл* фразеологизми ушул конкреттүү көркөм текстте жогоруда белгиленгендей аялзатынын мыкты сапаттарга ээ болушун эле туюндурбастан, бул фразеологизм менен аталган аялзатына болгон “жактыруу”. “сыйлоо”, “урматтоо”, “ыраазы болуу”, “ичи жылуу”, “аны колдоо”, “ага ишенүү” сыяктуу оң мамилени жана оң бааны кошо туюндурат.

Мамиле, карым-катыш аркылуу акыл-эстүүлүктү көрсөтүүчү фразеологизмдерге *жөн билги, сыр билги, көкүрөгү тунук, жабылуу кара инген ж.б.* фразеологизмдер кирери жогоруда белгиленди. *Жөн билги // сыр билги* фразеологизми белгилүү деңгээлде бири-бирине маанилеш (синонимдеш). Алар адамдын билимдүүлүгүн, ар кандай иштин көзүн таба билгендигин, башкаларга кылган татыктуу, сыйкор мамилесин, кимдир бирөөлөргө туура багытта жасаган карым-катышынын, ишинин белгисин, сапатын билдирет. ***Сыр билги*** Нүзүп анын көзүнөн байкады. (Т.К.) Мында *сыр билги* фразеологизми Нүзүп аталыктын көрөгөчтүгүн, адамдын жан дүйнөсүндө болуп жаткан көрүнүштөрдү айттырбай биле койгон сезимталдыгын, алдын-ала баарын тескеп, иликтеп туруучу баамчылдыгын, катардагы адамдар таңазар албаганды сезип, андан жыйынтык чыгара алган акылмандыгын туюндурду. “Сынган кылыч” романында көркөм-эстетикалык максатта колдонулган *сыр билги* фразеологизминин мындай көп кырдуулугу Нүзүп аталыктын кайталангыс образын, адамдык, инсандык көп кырдуу сапаттарын кылдат ачып туюндурдуу чоң үлүшүн кошо алды.

Мындай тематикалык топтогу фразеологизмдердин ичинен *көкүрөгү тунук* фразеологизми “көзү баарына жеткен” түшүнгүн туюнтат да, жалпы жонунан, акыл-эстүү,

көптү билген, ар кандай татаал маселени акыл калчап чече алган адамга карата айтылат, анын сапатын аныктайт.

Жарыктык, Нүзүп абабыздын көкүрөгү тунук, көңүлдөгүнү шар айткан киши эмес беле, ордонун иши оңолсун деп жүрбөдү беле?! Анын түбүнө да түбүң түшкөн ордо, анын кутумдары жетпедиби?! Же аны сиз түшүнбөй турасызбы?! (Т.К.) “Сынган кылыч” романында Нүзүптүн мүнөзү, жасаган иштери, турмушка, коомго карата ой-дүйнөсү башкаларга окшобогон, акыл-эси жагынан алдына адам салбаган каарман катары сүрөттөлөт. Жогорудагы сөздү автор Мусулманкул ордого батпай, элетке качып келип. “эмчектештери” менен кездешип отурган жерде Абил бийге айттырат. Абил бийдин сөзү аркылуу Нүзүптүн ким экендигин, эмнеге жөндөмдүүлүгүн, акыл-эсинин деңгээлин автор элестүү да, жеткиликтүү да көрсөтүүгө *көкүрөгү тунук* фразеологизмин колдонуу аркылуу жетише алган.

Жыйынтыктап айтканда, акыл-эстүүлүктү билдирген фразеологизмдер “Сынган кылыч” романында башкы каармандар болгон Нүзүп аталык, Абил бий, Курманжан датка сыяктуу тарыхый адамдардын мүнөзүн ачууда, образын ар тараптан сүрөттөөдө көркөм-эстетикалык максатта кеңири колдонулган. Аталган каармандардын ар биринин өзүнө мүнөздүү иш-аракеттерине ылайык келе турган маанидеги фразеологизмдер автор тарабынан кылдат тандалып алынган. Натыйжада, романда колдонулган акыл-эстүүлүктү билдирген фразеологизмдер каармандардын иш-аракеттерине жараша алардын мүнөзүн ар тараптуу, көркөм сүрөттөө максатын көздөп турат.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Язык романа “Сломанный меч”, АКД.
2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. -Ф., 1980.
3. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы. -Б., 1998.
4. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. –Каракол, 2007.
5. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. -Б., 1997.